

Настасся Даніловіч

**КАЛЯНДАРНА-ПЕСЕННАЯ ТРАДЫЦЫЯ ВЕРХНЯГА
НАД'ЯСЕЛЬДЗЯ : З ЭКСПЕДЫЦЫИ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАЙ
АКАДЭМІІ МУЗЫКІ 2013 года НА ПРУЖАНШЧЫНУ ПА СЛЯДАХ
Р. Р. ШЫРМЫ**

Верхняе Над'ясельдзе (Пружаншчына), дзе датыкаюцца ландшафты Палескай і Заходне-Беларускай геаграфічных правінцый, а таксама культурныя тэзаўрусы палескай і панямонскай сістэм, з'яўляецца адной са складаных і спецыфічных па свайму тыпу этнакультурных тэрыторый

Беларусі. У першую чаргу гэта звязана з памежнымі характарамі Верхняга Над'ясельдзя, па якім праходзіць этнаграфічны, дыялекталагічны і этнамузычны падзел паміж Заходнім Полесsem і Панямоннем. Прасочваюцца тут таксама і адметнасці этнасацыялагічнага ўзроўню, якія выражаюцца ў дакладнай самаідэнтыфікацыі мясцовых жыхароў: «*Ружанскія нас называюць "полехманы", а мы іх "ліцвіны"*» [*1]; «*Можна мы і полешукі, бо мы не ліцвіны! Ліцвіны жывуць за Ружанскай пушчэй!*» [*2]; «*Под Пружану, значыцца, – Полессе, а под Ружану, у нас, – это ліцвіны былі там*» [*3]; «*Палешукі – то самае беларусы. Их і называюць палешукамі*» [*4].

Культурныя тэрыторыі такога складанага ў народазнаўчым дачыненні характару, як Пружаншчына, заўсёды патрабуюць дэталёвага, у тым ліку этнамузыкалагічнага, вывучэння па як мага больш шчыльнай геаграфічнай сетцы.

Грунтоўнае экспедыцыйна-палявое даследаванне этнапесеннай традыцыі Верхняга Над'ясельдзя было распачата ў канцы 1920-х гг. Р. Р. Шырмам. У фалькларыстычна-народазнаўчай спадчыне гэтага выбітнага навукоўцы, які на працягу 30 гадоў сваёй збіральніцкай дзейнасці запісаў каля трох тысяч песенных тэкстаў і каля тысячы мелодый ад звыш за двухсот народных выканаўцаў, матэрыялы пераважна з тэрыторыі заходняй Беларусі і непасрэдна з вёсак роднай яму Пружаншчыны займаюць вельмі важнае месца.

Магчыма, з-за такога, як здавалася многім, «вельмі шчыльнага» вывучэння Р. Шырмам тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя даследаванне песенных традыцый Пружаншчыны пасля першай трэці XX ст. амаль спынілася, а запісы, якія былі зроблены і апублікаваныя, насілі, як слушна адзначыла Т. Варфаламеева, «эмпірычны характар» [2, 3]. Між тым, яшчэ Р. Шырма папярэджваў, што «разгортваць шырокага плана даследаванні і рабіць навуковыя высновы» можна будзе «толькі тады, калі праведзена грунтоўная збіральніцкая праца і публікацыя беларускага народнага меласу» [6, 5]. У гэтай сувязі ажыццявіць спецыяльна арыентаваную ў сваёй збіральніцкай і навуковай праграме музычна-этнаграфічную экспедыцыю на Пружаншчыну з падрабязным вывучэннем стану каляндарна-песеннай традыцыі Верхняга Над'ясельдзя ў XXI ст. уяўлялася неабходным [*5].

Назапашаны па каляндарна-абрадавай песеннай традыцыі Верхняга Над'ясельдзя нотны і фонаграфічны матэрыял, дазваляе сцвярджаць, што «песенны каляндар» гэтых тэрыторыяў падзяляецца на тры (зімовы, веснавы, летні) сезонныя падцыклы, кожны з якіх не ў аднолькавай ступені насычаны сезонна і абрадава значнымі песеннымі формамі.

Найбольш разгорнутым па абрадавых дзях і ключавым на тэрыторыях Верхняга Над'ясельдзя з'яўляецца *калядны* перыяд. Як і ў часы Р. Шырмы, ён характарызуецца абходнымі песнямі (у іх ліку – растворныя псалмы, калядныя, шчадроўныя), якія ўключаны ў абрад віншавальных абходаў усіх двароў сяла на Раство, а таксама на «Шчадруху». Як паказала экспедыцыйнае абследаванне 2013 года, на Раство і «Шчадруху» на Пружаншчыне хадзілі (на Раство – і сёння ходзяць) амаль паўсюдна.

«Хадзілі в первыі дзень вечарам і на другой дзень, – расказвае Т. П. Пушка 1935 г. н. з вёскі Жагалы. – А ўжэ перэд Новым годам (гэта «Шчэдруха» называлась, «Шчэдры», «Шчодры вэчэр») – тогда ужэ перэдзівалісь, ходзілі всякіе там з Козою... Особенно мужыкі, дзеці» [*6]. Спявачка М. С. Пукіта, 1931 г. н., з вёскі Галасяціна, што ў процілеглай часцы Пружаншчыны, апісвае такую ж сітуацыю: *«Худыла молодзёж, я тоды шчэ малэю була. Да красіво худылі, з звіздою худылі. В хаты всі запрошувалі. На Шчодры худылі, але без звезды вжэ»* [*7].

Як вядома, у трэцім томе «Беларускіх народных песень» Р. Шырмы [1] калядных і шчадроўных песні размешчаны ў апошнім раздзеле — «Калядныя і масленічныя» (збіральнік адкрывае свой каляндарны том вяснянкамі). У шасці з дзесяці абследаваных Р. Шырмам населеных пунктах аўтарам збору былі запісаныя калядныя з рэфрэнам «*Каляда!*» ці «*Ой, Каляда!*» (№№ 167, 170–174, 178), а таксама з рэфрэнам «*Шчодры вэчор, багаты вэчор!*» (№№ 175, 181, 182). Апошнія ўзоры, зыходзячы са звестак, атрыманых у экспедыцыі Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі (далей – БДАМ) 2013 года, хутчэй за ўсё можна далучыць да тых, якія выконваліся на «Шчадруху».

Экспедыцыя БДАМ 2013 года паказала, што сёння самы старажытны пласт калядных і шчадроўных песень амаль не захаваўся. Інфарматыры часцей за ўсё памятаюць толькі «святыя песні» — псалмы, якія ўключаны ў абрад калядавання і выконваюць функцыю калядных пры абходзе хат на Раство. Сярод найбольш распаўсюджаных прымеркаваных да Раства псалмаў – «Рожжэство Хрыстовэ», «Я умом ходзіла», «Добры табе вэчэр, пані-гаспадару», «В вышыні небесной», «Нова радасць стала» (усяго 16 запісаў з вёсак Аранчыцы, Бакуны, Галасяціна, Клятное, Ліхасельцы, Навасёлкі, Роўбіцк, Смаляніца, Шчарбы).

Уласна калядную з рэфрэнам «*Коліда, Коліда!*» выканалі спявачкі з вёсак Жагалы і Обеч ў вёсцы Аранчыцы (ФЭ БДАМ 1Е344/5). Акрамя гэтага, у вёсках Навасёлкі і Роўбіцк былі запісаны ўзоры шчадроўных песень з рэфрэнамі «*Шчодры вэчор, багаты вэчор!*» (ФЭ БДАМ 1Е345/5, 1Е354/10).

Адметнай ад іншых вёсак на Пружаншчыне паўстала вёска Жагалы, дзе, акрамя калядавання і шчадравання, былі распаўсюджаны калядныя карагоды-гульні «Жалівон» і «Яшчур». Т. П. Пушка расказвае: *«На Каляды дзеці малые пелі “Жалівона”: “Едзе, едзе Жалівон, едзе, едзе його брат, едзе, едзе Жалівонава дружына...” Потом ешчэ на Коляды “Яшчур”: “Сідзі, сідзі Яшчур на залатом крэсліцы. Гэй, на-ма, гэй! Возьмі себе панночку, найхорошу ўбранночку. Гэй, на-ма, гэй!” – Но это можэт я не правільно запомніла, бо в дзецтве... Не можэ быць, шо б “на-ма, гэй!” Это у меня так в голове отлажылась»* [*8].

Цікавым стала таксама тое, што калі ладамеладыйную аснову калядных напеваў Верхняга Над’ясельдзя складае мажорны пентахорд (з магчымымі захопамі субкварты і сексты), у якім выразна акрэсліваецца інтанацыя квінтавага воклічу (№№ 167, 170–174, 178; ФЭ БДАМ 1Е344/5),

то аснову шчадроўных – мажорны тэтрахорд з захопам субсекунды (№ 175, ФЭ БДАМ 1Е345/5, 1Е354/10).

Веснавы «песенны каляндар» Верхняга Над'ясельдзя прадстаўлены «вяснянкамі», а таксама валачобнымі (запісы Р. Шырмы, З. Мажэйка, экспедыцыі БДАМ 2013 года) і юраўскімі (экспедыцыя БДАМ 2013 года) песнямі.

«Вяснянкі», відаць, ужо ў першай трэці ХХ ст. былі дастаткова рэдкай з'явай на Пружаншчыне. Большасць з іх запісана Р. Шырмам ад спявачак з вёскі Шакуны (№№ 12–16), адна – «Даўно, даўно тое было» – у вёсцы Харкі (№ 6). Нешматлікія вяснянкі на Пружаншчыне адпавядаюць тым напевам веснавых загуканняў, у якіх, паводле выразу Т. Варфаламеевай, «вокліч “агорнуты” інтанацыяй “лірычнай” квінты» [2, 7], што з'яўляецца характэрным для панямонскай традыцыі. Акрамя гэтага, можна адзначыць, што ў рытміцы некаторых шырмаўскіх «вяснянак» добра адчуваецца карагодны поступ (№№ 15, 16).

У экспедыцыі БДАМ 2013 года амаль што ніводнага ўзору веснавых загуканняў запісаць не атрымалася, што, з аднаго боку, гаворыць пра дрэнную захаванасць загуканняў у памяці носьбітаў, а з другога, паказвае адзінкавую, кропкавую лакалізацыю гэтых напеваў на Пружаншчыне ўвогуле. Да прыкладу, у вёсцы Шакуны на пытанне, ці гукалі калісьці вясну, А. Л. Гарэйка, 1926 г. н., адказала: *«Не! У нас шчо-та не было такога прынято»*. Але потым, паразважаўшы некаторы час, інфармантка дала: *«Пелі песні: “Ой, весна-весна, што ты прынесла? По кубочку пэсочку, по зелёненькому веночку!” – Во, такое! Пелі!»* [*9].

У вёсцы Аранчыцы спявачкамі былі здзейснены спробы ўзнавіць загуканне *«Ой ты, Вэсна, дэ ты поделаса?»*, а таксама, на гэты ж голас, *«Слава Богу, шо вэсна прышла»* (ФЭ БДАМ 1Е343/15, 17). Апошні ўзор, па сваёй рытмавай структуры адпаведны запісу, які зрабіў М. Чуркін у Дзісенскім павеце Віленскай губерні [5, 11], спявачкі назвалі *«юр'еўскай»*.

Валачобныя Верхняга Над'ясельдзя рэпрэзентуюць самы маштабны па тэрыторыі тып беларускіх велічальна-эпічных валачобных песень з вербальнымі рэфрэнамі *«Да віно ж мое зэлёно!»*, *«Віно, віно, віно-зеляно!»*, *«Вэсна-красна на вэсь свет!»*. Аднак на Пружаншчыне іх распаўсюджанне носіць рассяянны характар: запісы валачобных былі зроблены толькі ў вёсках Вялікае Сяло і Ялова (Р. Шырма, 1929 г.), Расохі (З. Мажэйка, 1967 г.), Аранчыцы (ад спявачак з вёсак Жагалы і Обеч у экспедыцыі БДАМ 2013 года). У іншых вёсках, абследаваных у экспедыцыі 2013 года, інфарманты з упэўненасцю абвяргалі існаванне абходу на Вялікдзень, тым больш прымеркаваных да гэтага дзеяння песень.

У вёсцы Аранчыцы былі зафіксаваныя дзве песні веснавога рэпертуару, абазначаныя спявачкамі ў якасці «юр'еўскіх». Пры гэтым адна з іх сапраўды належыць да кананічных абрадавых па свайму музычнаму стылю юраўскіх, прыналежных да тыпу III вес. (паводле класіфікацыі З. Мажэйка) з характэрным зачынам *«Юр'я, вставай рана»* (ФЭ БДАМ 1Е343/14) і рытмаформулай вершарадка з «люстраным» рытмавым

малюнкам. Другая, як адзначалася вышэй, хутчэй належыць да веснавых загуканняў («*Слава Богу, што весна прышла*»).

Летні цыкл «песеннага каляндара» Верхняга Над'ясельдзя ўключае жніўныя, а таксама далучаныя да іх пятроўскія, касецкія і дажынкавыя песні.

Пры тым, што натацый купальскіх песень Р. Шырма на Пружаншчыне не зрабіў, у экспедыцыі БДАМ 2013 года былі запісаны купальскія «*Ой, ты Купайло, Купайлочко*» і «*На Купайла ноч маленька*» ад Я. М. Каляды з вёскі Обеч (ФЭ БДАМ 1Е343/23, 24). Магчыма, гэтая вёска з'яўляецца крайняй паўночна-заходняй кропкай распаўсюджвання купальскіх песень на Заходнім Палессі.

Жніўныя песенны рэпертуар па колькасці шырмаўскіх запісаў, па захаванасці і насычанасці яго традыцыйных форм у сучаснасці з'яўляецца ў календары тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя кульмінацыйнай кропкай вяснова-летняга перыяду. Але пры гэтым варта заўважыць, што пры значнай, у параўнанні з астатнім каляндарна-песенным рэпертуарам Пружаншчыны, удзельнай вазе жніўных і дажынкавых песень яны таксама маюць тут рассеянны характар распаўсюджвання.

У рытуалах, звязаных са жнівом, на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя адбываецца аб'яднанне дзеянняў жніўнага і дажынкавага прызначэння. Далучаюцца да гэтай групы касецкія («*в косьбу поют*», «*сено косят*»), а таксама пятроўскія песні. «*Петро поют, як жыто жалі – жніво, –* расказвае Т. П. Пушка з вёскі Обеч. – *Петро голоса́т в одном конце села, в другом!*» [*10].

Жніўныя, касецкія і пятроўскія песні Верхняга Над'ясельдзя, зафіксаваныя ў запісах Р. Шырмы, З. Мажэйка, экспедыцыі БДАМ 2013 года, дастаткова аднастайныя па сваёй арганізацыі і належаць да таго тыпу жніўных, які найбольш распаўсюджаны на Панямонні (Шырма, № 90, 91; Мажэйка, № 84; ФЭ БДАМ 1Е343/18, 20, 21). Дажынкавыя песні, запісаныя на Пружаншчыне злучаюцца па сваёй вершаванай і меладыйнай форме са жніўнымі, але адрозніваюцца ад іх рытмавай структурай вершарадка (Шырма, № 130, 131; Мажэйка, № 100). Выключэнне склалі жніўныя ў выкананні М. С. Пукіта з вёскі Галасяціна «*Вылітай, пырытёлка*» і «*Ой, жнымо, жнымо ду конца*», якія вылучаюцца трохчасткавай формай вершарадка (ААБ) і меларадка (aab), маюць больш напружанае гучанне, што яднае іх са жніўнымі Заходняга Палесся (ФЭ БДАМ 1Е349/6, 25).

Акрамя гэтага, у экспедыцыі БДАМ 2013 года у вёсцы Роўбіцк ад Л. М. Гарэйка, 1936 г. н., і В. П. Папко, 1932 г. н., была запісана жартоўная дажынкавая песня «*Дажалі жытко, выгналі зайца*» радасна прыўзнятага характару (ФЭ БДАМ 1Е353/18, 20). Заснаваная на паўторы ангемітоннай папеўкі ў аб'ёме мажорнай квінты, яна мае форму вершарадка АБ, меларадка aa1 і нагадвае дзіцячыя гульнівыя песні.

Што датычыць *восеньскага* рэпертуару, то ў першай трэці ХХ ст. ён быў прадстаўлены на Пружаншчыне хоць і кропкава, але дастаткова ярка. Шырмаўскія натацыі *восеньскай* лірыкі з вёсак Шакуны і Шані сёння складаюць вялікую каштоўнасць: экспедыцыйнае даследаванне БДАМ

2013 года паказала, што на тэрыторыях Верхняга Над'ясельдзя, праз 85 гадоў пасля Р. Шырмы, песень гэтай прымеркаванасці не існуе. Гэты факт толькі сцвярджае тое, што, як заўважыла Т. Варфаламеева, «некаторыя шырмаўскія запісы ўжо адносяцца да разраду унікальных» [3, 143].

Такім чынам, разгляд матэрыялаў, набытых у палявых экспедыцыях БДАМ 2013 года і пададзеных у апублікаваных этнамузыкалагічных і фалькларыстычных зборах, дазволіў:

1) атрыбутаваць каляндарна-песенную культуру Пружаншчыны як прыналежную па сваім абрадавым і музычна-вербальным змесце да этнакультуры памежнага тыпу;

2) паказаць, што па сваіх спецыфічных рысах песенная культура Пружаншчыны характарызуецца слабай захаванасцю старажытнага гістарычна-стылявога пласта. Гэта выяўляецца як у рассяянным, кропкавым, а часам адзінкавым (у сітуацыях з юраўскімі і купальскімі песнямі) распаўсюджанні каляндарных напеваў, так і ў вельмі нешматлікіх успамінах спевакоў пра тыя ці іншыя каляндарна-абрадавыя дзеянні. Кропкавае фіксацыі ўзораў «песеннага календара» на тэрыторыях Верхняга Над'ясельдзя, развітае пазаабрадавага, лірычнага кампанента далучае Пружаншчыну да тэрыторый Беларускага Панямоння, на якіх, як адзначыла Т. Варфаламеева, дзейнічае «такі тып суадносін песенных гісторыка-стылявых пластоў, пры якім жанравай дамінантай з'яўляецца позні пласт – пазаабрадавы або ўмоўна прымеркаваныя да пэўных абставін ці пэўнага каляндарнага часу песні» [2, 4];

3) удакладніць мелагеаграфію калядных і валачобных (ранцавальных) напеваў, якія (у тым ліку паводле апошніх назіранняў) маюць на тэрыторыях Верхняга Над'ясельдзя распаўсюджанне кропкавага характару, а не суцэльнага, як гэта паказана ў «Песнях Беларускага Полесья» [4, 20];

4) высветліць, што каляндарна-песенная традыцыя некаторых вёсак Пружаншчы (вёскі Обеч, Галасяціна) набліжана па сваім стылі да традыцыі Брэсцкага Палесся.

Па сутнасці, матэрыялы экспедыцыі БДАМ 2013 года дазволілі праз амаль 50 гадоў пацвердзіць назіранні З. Мажэйка аб тым, што Пружаншчына складае «адно цэлае з культурай заходняй зоны Беларусі, якая валодае сваімі спецыфічнымі асаблівасцямі, адметнымі ад паўднёвабеларускай палескай культуры» [4, 5], а з другога боку – ацаніць своеасаблівасць каляндарна-песеннай традыцыі, сканцэнтраванай на тэрыторыях Верхняга Над'ясельдзя як часткі вялікага масіву заходнепалеска-панямонскага памежжа, у якім каляндарна-песенная культура Пружаншчыны і сёння валодае сваімі лакальнымі асаблівасцямі.

ЗАЎВАГІ

*1. Запісана ад Анатоля Уладзіміравіча Харытановіча, 1964 г. н., (нарадзіўся ў в. Навасёлкі Пружанскага раёна) ў в. Смаляніца Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года пад кіраўніцтвам Т. Л. Бярковіч, ФЭ БДАМ 1Е347/30.

*2. Запісана ад Таццяны Піліпаўны Пушка, 1935 г. н., (нарадзілася ў в. Жагалы Пружанскага раёна) ў в. Аранчыцы Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е344/7.

*3. Запісана ад Ганны Мацвееўны Валашынай, 1937 г. н., (нарадзілася на хутары Ліберполь Пружанскага раёна) у в. Харава Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е351/36.

*4. Запісана ад Веры Аляксееўны Самасюк, 1927 г. н., (нарадзілася ў в. Мурава Пружанскага раёна) у в. Бакуны Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е346/20.

*5. Матэрыялам для артыкула паслужылі натацыі з шасці вёсак Пружанскага павета, змешчаныя ў трэцім, каляндарным, томе фундаментальнага збору Р. Шырмы «Беларускія народныя песні», з дзвюх вёсак Пружанскага раёна, змешчаныя ў першым томе рэгіянальнага збору «Песни Белорусского Полесья» З. Мажэйка, а таксама аўдыязапісы, змешчаныя ў фонаархіве этнамузыкі Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі (ФЭ БДАМ), зробленыя ў 14 вёсках Пружанскага раёну ў 2013 годзе ў музычна-этнаграфічнай экспедыцыі Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі пад кіраўніцтвам Т. Л. Бярковіч пры ўдзеле Н. Даніловіч.

*6. Запісана ад Таццяны Піліпаўны Пушка, 1935 г. н., (нарадзілася ў в. Жагалы Пружанскага раёна) у в. Аранчыцы Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е343/2.

*7. Запісана ад Марыі Сцяпанаўны Пукіта, 1931 г. н., (з в. Галасяціна Пружанскага раёна) у Пружанах у экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е349/2.

*8. Запісана ад Таццяны Піліпаўны Пушка, 1935 г. н., (нарадзілася ў в. Жагалы Пружанскага раёна) у в. Аранчыцы Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е343/29.

*9. Запісана ад Алены Левонцьеўны Гарэйка, 1926 г. н. у в. Шакуны Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е352/8.

*10. Запісана ад Таццяны Піліпаўны Пушка, 1935 г. н., (нарадзілася ў в. Жагалы Пружанскага раёна) у в. Аранчыцы Пружанскага раёна ў экспедыцыі БДАМ 2013 года, ФЭ БДАМ 1Е343/19.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускія народныя песні. У 4 т. / Запіс Р. Шырмы. – Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Рэдакцыя музычнай літаратуры, 1962. – Т. 3 : Вясянкі, валачобныя і юраўскія. Купальскія, пятроўскія, жніво і дажынкi. Яравое жніво і восень. Калядныя і масленічныя. – 306 с.

2. *Варфаламеева, Т.* Песні Беларускага Панямоння / Т. Варфаламеева ; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы ; рэд. З. Мажэйка. – Мінск : Беларуская навука, 1998. – 287 с.

3. *Варфоломеева, Т.* Григорий Ширма / Т. Варфоломеева // Беларуская этномузыкалогія : очеркі гісторыі (XIX–XX в.); пад рэд. З. Можейко. – Мінск : Тэхналогія, 1997. – С. 123 – 145.

4. *Можейко, З.* Песни Белорусского Полесья. В 2-х вып. / З. Можейко. – М. : Советский композитор, 1983. – Вып. 1. – 183 с.

5. *Чуркін, М.* Беларускія народныя песні і танцы : музычна-фальклорны зборнік / М. Чуркін ; пад рэд. М. Аладава і М. Грынבלата. – Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1949. – 191 с.

6. *Ширма, Г.* Двести белорусских народных песен / Г. Ширма ; под ред. С. Аксюка. – М. : Советский композитор, 1958. – 275 с.